

О.В. Россошанська

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СОЦІАЛЬНО ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В КОНТЕКСТІ КОНВЕРГЕНЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ ТА ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Проведено аналіз терміну «потенціал». Запропоновані графічні моделі, які розкривають його сутність. Проаналізовані підходи до визначення стратегічного потенціалу. Показано, що існуючі визначення не зовсім враховують зміни, які відбуваються в економіці та суспільстві знань. Переглянуто сутність стратегічного потенціалу з урахуванням глобальної тенденції діджиталізації, яка охоплює всі області сучасної життєдіяльності і супроводжує конвергентний перехід цивілізації від Industry 4.0 до Society 5.0. Доведено, що в цих умовах стратегічний потенціал будь-якої соціально-економічної системи визначається її мудрістю як раціо-емоціо-інтуїціо-трансціо цілісністю, яка гармонійно наповнена фізичним, емоційним, контекстуальним та натхненним інтелектами. Стратегічний потенціал таких систем є головним фактором їх економічної безпеки. Рис. 3, дж. 69.

Ключові слова: індустрія 4.0, спільнота 5.0, цифрове суспільство, невизначеність, безпечне середовище життєдіяльності, знання, мудрість

JEL L53, O1

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Стрімкі зміни, які відбулися за останні двадцять років у світі та економіці під впливом цифрових технологій, потребують зміни підходів до представлення результатів досліджень в науках, які за класифікацією Л. О. Колесникова, автора науки усвідомити, відносяться до інтелектуальних – конкретних наук про структуру функціонування, будову, організації та розвитку об'єктів інтелектуальної автоматизованої дії на надорганізменному рівні. Це науки про мотивацію та розвиток, про організацію та виробництво основної функціональної продукції. З позиції переліку галузей знань, за якими сьогодні здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, до таких наук відносяться і галузь управління та адміністрування, а також соціальні та поведінкові науки. Рефлексивний аналіз лауреатів Нобелівської премії в галузі економіки свідчать, що більшість з них за останні двадцять років отримали премії за результати досліджень, які одночасно відносяться до перерахованих галузей знань, тобто є міждисциплінарними [1]. Міждисциплінарність передбачає наявність відповідного термінологічного апарату, який має однакове трактування та застосування у актуалізованих галузях. Нажаль, цьому питанню не приділяється належної уваги. Це стосується і такого терміну як «стратегічний потенціал».

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, виділення невирішених частин. На сьогодні існує велика кількість робіт, в яких досліджувалась сутність дефініції «стратегічний потенціал» як родової категорії. Найбільша кількість робіт цього напрямку пов'язана з видовою відмінністю «підприємство». За даними роботи [2], основні відмінні ознаки стратегічного потенціалу підприємства, як правило, пов'язують з концепцією «знати-могти-хотіти-вміти-встигати». Підтвердженням цього є визначення, які наведені у працях [3, 4 та ін.]. Базовою відмінною ознакою у визначеннях виступає «ресурс», до якої відносять і всілякі ресурси, резерви, запаси, можливості, компетентності. Однак ці ознаки не відображають того факту, що у цифровій економіці змінюється пріоритетність різних факторів виробництва,

доступність їх отримання, швидкість морального зносу. Такий когнітивний дисбаланс потребує свого розв'язання.

Метою статті є розкриття сутності терміну «стратегічний потенціал» для будь-якої соціально-економічної системи в епоху конвергенції економіки знань та цифрової економіки на основі розуміння зміни сутності цього терміну по етапах становлення та розвитку економіки знань, а також визначення змісту цього потенціалу для сучасного періоду розвитку цивілізації як запоруки економічної безпеки цих систем.

Методологічна основа дослідження. Для аналізу зміни сутності терміну «стратегічний потенціал» в економіці знань за основу її періодизації приймемо модель, запропоновану в роботі [5], яка оснований на зростанні ролі знань в якості ресурсу економічного розвитку. При цьому, будемо розглядати підприємство як модель будь-кої соціально економічної системи (СЕС). Підставою такого вибору є положення теорії фракталів, застосування якої в організаційно-економічній сфері дозволило виділити загальні ознаки фракталів, а саме: подобу, самоорганізацію, оптимізацію, цільову орієнтацію, динаміку, здатність всіх підрозділів і всіх співробітників до підприємницького мислення і діяльності [6]. А ці ознаки притаманні будь-якій СЕС. Загально-методологічною основою дослідження виступає системний підхід у методології, яка використовувалась в роботі [7].

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще наприкінці ХХ століття було зрозуміло, що в умовах зовнішніх швидко мінливих ситуацій, які характерні і для сучасного періоду економіки та суспільства, забезпечення конкурентоспроможності підприємств можна досягти лише за умов наявності довгострокової стратегії, що дозволяє «встигати за змінами, які відбуваються в їхньому оточенні» [8, с. 6]. Необхідність перенесення центру уваги вищого керівництва на оточення підприємства призвела до переходу на методологію стратегічного управління. А на початку ХХІ століття було доведено, що для успішного функціонування підприємство має грамотно розподіляти зусилля і не менше їх третини спрямовувати на стратегічне управління [9]. Ця вимога з'явилася в період інформаційно-знаневої революції, яка відбувалася з середини 1990-х років до кінця 2000-х років [5].

Стратегічний менеджмент як наукова галузь і як напрям практичної діяльності в розвинутих країнах існує й еволюціонує вже більше півстоліття. За цей час, відповідно, сформувалася й досягла певного рівня розвитку теорія стратегії підприємства. Як доведено в праці [10], наприкінці ХХ століття (тобто в період проходження інформаційно-знаневої революції, коли будувалась сітьова економіка), виникло розуміння необхідності по-новому доглядати традиційні парадигми економічної конкурентоспроможності й економічного змагання. Концепції, методи, інструментарій створення та реалізації конкурентоспроможної стратегії підприємства, розроблені у 80-х роках в період становлення інформаційної економіки (з середини 1970-х до середини 1990-х років), безсумнівно залишаються дуже корисними. Але вони мають вигляд дещо неповних, незадовільних або навіть суперечливих у багатьох сучасних стратегічних контекстах.

Зміни, які відбулися за останні 20 років, вносять суттєві корективи, зумовлюють наповнення стратегії підприємств новим змістом, що, у свою чергу, впливає на формування теоретичних підвалин і методологічної стратегії як наукової галузі. На фоні різноманітності вихідних теоретичних позицій того періоду (використовувалась як теоретична база архітектура, антропологія, біологія, соціологія, психологія, історія, політологія та інші науки [11, с. 293-301]) привертала увагу істотна теоретична відірваність стратегії підприємства як науки від споріднених наукових галузей [10].

За визначенням О.С. Віханського, одного з визнаних теоретиків менеджменту в Росії, яке він запропонував ще на початку 1990-х років,

стратегічне управління «... це таке управління організацією, що спирається на людський потенціал як основу організації, орієнтує виробничу діяльність на запити споживачів, здійснює гнучке регулювання та своєчасні зміни в організації, які відповідають виклику з боку оточення та котрі дозволяють домагатися конкурентних переваг, що в результаті дозволяє організації виживати та досягати своєї мети в довгостроковій перспективі» [8, с. 12].

Але як показує аналіз 80-ти промислових підприємств в Україні на початку XXI століття, «... на них поки не викристалізована цілісна система стратегічного менеджменту, хоч на деяких з них існують її окремі елементи, які дають досить серйозні результати» [12]. При цьому стратегічний менеджмент будувався не на «спирани на людський потенціал», а на ресурси іншого походження. Основна увага приділялась довгостроковому плануванню. Підприємства не враховували того факту, що економіка перейшла у новий етап розвитку. Мабуть саме такі факти спонукали О.С. Віханського вже на початку 2000-х років заявити: «менеджмент мертвий, наступний – маркетинг». Головний висновок з цього твердження такий. «Теорії менеджменту не можуть сказати, як правильно робити. Вони можуть сказати, як робили ті, у кого вийшло, або як робили ті, у кого не вийшло. І в більшій мірі вони можуть сказати, чого не треба робити. Тому що в тому, що треба робити, є творчий момент, а це результат творчості менеджерів» [13].

Стратегічне управління визначило появу нових понять, які активно вживаються в теорії і практиці сучасного менеджменту. До них, в першу чергу, слід віднести термін «стратегічний потенціал підприємства». В ньому одночасно два слова «стратегічний» та «потенціал» відносяться до майбутнього. Тому зміст цього терміну повинен бути синергетичним. На жаль, сьогодні, на нашу думку, ще не існує єдиного трактування цього терміну з урахуванням того, що світ знаходиться на етапі конвергенції економіки знань та цифрової економіки. Конвергенція є наслідком знаннево-цифрової революції [5]. Основа цієї революції закладена у концепції «Індустрія 4.0» [14].

З методологічної точки зору доцільно спочатку розглянути сутність терміну «потенціал». Проведемо змістовний аналіз цього терміну, виходячи з наступних міркувань. Відомо, що аналітичні, формальні методи не завжди дають можливість підібрати адекватний вислів, який відобразив би сутність поняття в новій сфері застосування. На думку лауреата Нобелівської премії Моріса Алле, яку він отримав у 1988 році за виклад теорії ринків та ефективного використання ресурсів, «...вихваляння формальної суворості призводить звичайно до одного результату – нерозуміння реального» [15, с. 289]. Тому для усунення цієї перешкоди теорія створення організаційних знань пропонує додатково використовувати неаналітичні методи (метафори, аналогії) для побудови образів [16, с. 91]. Такий підхід дає можливість на новій основі розкрити сутність понять і процесів в економіці й інакше поглянути на діяльність, пов'язану з цими процесами. Аналіз публікацій останніх десяти років, в яких розглядалися питання потенціалу [17, 18, 19 та ін.], показує, що більшість з них доволі часто використовують посилання на публікації кінця XX - початку XXI століть. Це є підґрунтям звернутися до публікацій цього періоду.

«Потенціал (від лат. *potencia* – сила) у широкому розумінні – сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил і т. ін., що можуть бути використані у певній галузі, ділянці, сфері.» [20]. У словнику Ожегова С.І. поняття «потенціал» використовується як синонім до слова «можливості» для певної сфери.

Як зазначено в праці [21], сутність потенціалу можна більш глибоко зрозуміти, розглянувши міркування Аристотеля щодо поняття «потенція». Він відзначав, що потенція – це можливість прояву нових визначеностей, яка міститься в самій реальній дійсності. Рух як невід'ємна властивість матерії виступає у вигляді переходу від однієї її форми (стану) до іншої, від потенції – до здійснення, від потенції буття – до буття здійснення. А потенціал характеризує здатність руху переводити матерію з реального наявного в новий стан. Сучасне

економічне значення категорія «потенціал» запозичене з фізики, де воно визначає кількість енергії, яку накопичила система і яку здатна реалізувати в праці [21, с. 107-108].

У праці [22] проведено дослідження системних особливостей потенціалу підприємства. Показано, що поняття потенціал походить з категорій «можливого» і «дійсного». Категорія «можливого» виражає той факт, що існування явищ уже почалося, але ще не набуло досконалої форми, ще не отримало дійсного втілення. Тобто можливості в часі передують дійсності. Взаємозумовленість понять «можливого» і «дійсного» виражається в тому, що під дійсним розуміється реалізована можливість. Тобто можливість – це прихована тенденція розвитку наявної дійсності.

З цього можна зробити дуже важливі висновки. По-перше, поняття потенціалу нерозривно пов'язано з категорією «розвиток». По-друге, категорія «потенціал» носить вірогідний характер тому, що можливість реалізації завжди залежить від багатьох факторів, і, в першу чергу, зовнішніх умов, які неможливо всі врахувати та передбачити на етапі визначення «можливого».

З аналізу наведених визначень випливає той факт, що говорити про потенціал можна лише стосовно чогось (сфери діяльності, певної послуги, якогось завдання та ін. надалі – мети). При цьому, з позицій системного підходу мета завжди виникає в зовнішньому (навколишньому) середовищі [23, с. 30] (стосовно тієї системи, для якої застосований термін «потенціал»). Важливим моментом є те, що про потенціал можна говорити тільки для майбутніх дій, як про можливість системи переводити реальний (нинішній, існуючий наразі) стан у новий (майбутній).

Проте будь-яка можливість має цінність лише тоді, коли її реалізація у вигляді сукупності дій призведе до одержання в новому стані певного результату (товару, послуги), який буде затребуваний. Якщо результат не зажаданий або його набагато більше, ніж треба, то така можливість в економічному плані не є цінністю. Із цього випливає, що говорити про потенціал можна також лише стосовно конкретного результату (точки відліку, поставленої мети), що буде зажаданий у повному обсязі в майбутньому.

Сучасний стан розвитку теорії потенціалу в економіці можна характеризувати як перехід до комплексного та системного його подання. Ці підходи використовуються не тільки в науковій літературі, а і фіксуються в навчальних посібниках [24].

Виходячи з наведених міркувань, у термінах системного підходу потенціал можна визначити як внутрішню теперішню можливість системи одержати результат у майбутньому, що буде повністю зажаданий іншою (-ими) системою (-ами). Тобто потенціал можна розглядати як властивість будь-якої системи, у тому числі й соціально-економічної. На рис. 1 наведено один з варіантів графічного подання поняття «потенціал», в основу якого покладена модель системи, що буде детально описана нижче.

Як бачимо, потенціал можна представити як різницю між внутрішньою можливістю системи сьогодні створити результат, який планується, і самим результатом, який у майбутньому буде повністю затребуваний для задоволення потреб конкретного споживача. А внутрішня можливість визначається сукупною можливістю елементів системи, які взаємодіють між собою через сукупність зв'язків (дій). Важливим висновком з цієї моделі є те, що потенціал визначається як станом елементів системи, так і ефективністю зв'язків між ними. Фактично формування потенціалу полягає в становленні таких зв'язків і пошуку таких здатностей (потенціальних можливостей) елементів системи, які повною мірою будуть затребувані іншими елементами системи для можливості отримання результату, який планується. Тільки за цих умов система зможе проявити головну системну властивість – синергізм або отримання результату, який неможливо одержати окремими елементами системи або їх частиною.

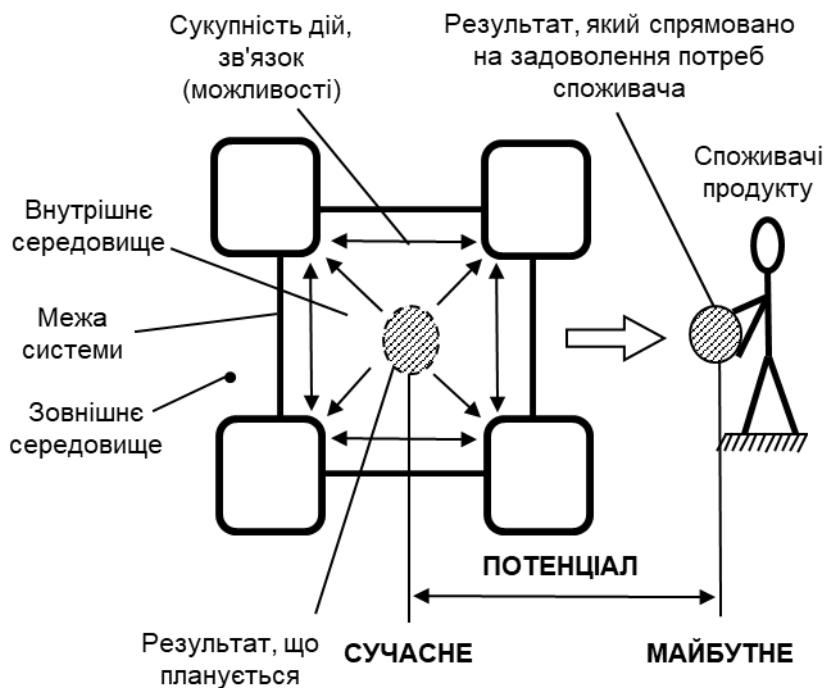


Рис. 1. Модель представлення поняття "потенціал" як властивості системи

Враховуючи, що потенціал звичайно входить у наші поняття при вивченні такого розділу фізики, як механіка, його сутність можна передати також через механістичну модель (рис. 2).

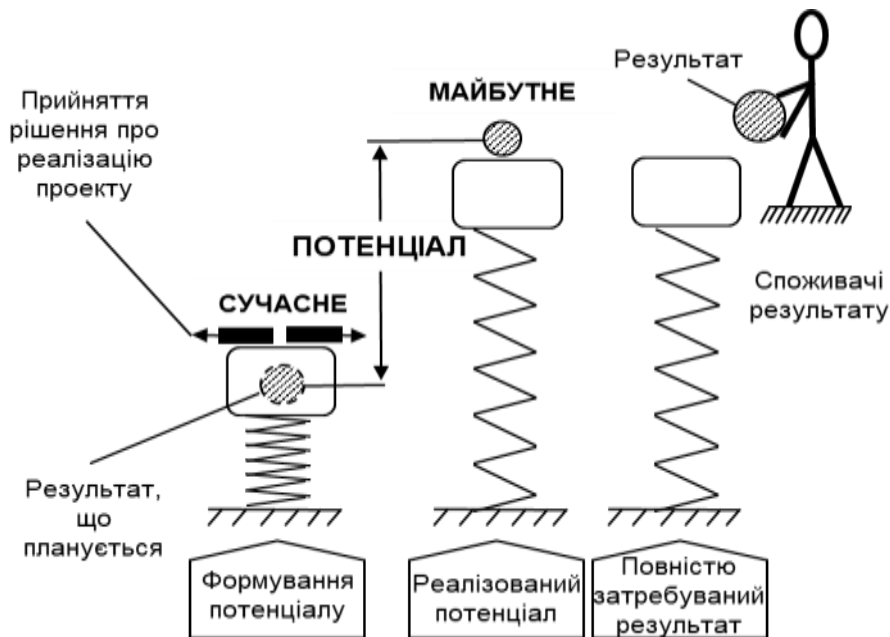


Рис. 2 - Механістична модель сутності потенціалу
 "Управління проектами та розвиток виробництва", 2019, №2(70)

Згідно з цією моделлю, формування потенціалу здійснюється стисненням пружини. Це символізує концентрацію можливостей, наприклад, підприємства, щодо майбутнього результату за умови наявності рішення про отримання такого результату. Коли необхідні можливості сконцентровані та їх достатньо, щоб довести результат до рівня споживача, приймається рішення про реалізацію потенціалу. Слід відзначити, що недостатня концентрація можливостей або значно більша, ніж потрібно для одержання необхідного споживачеві результату, не дозволить ефективно реалізувати можливості. В першому випадку результат буде нижчим, ніж очікував споживач, а у другому – вищим. Другий випадок представляє такий стан, коли результат ще не сприймається споживачем. Його потреби, які реально визначаються попитом, ще не сформувалися до рівня результату, який пропонується. Дані образні моделі дають можливість більш чітко уявити суть поняття «потенціал» і перейти до його аналізу в поєднанні з терміном «стратегічний».

Одним з прогресивних концептуальних підходів до визначення стратегічного потенціалу сьогодні є підхід, який базується на його уявленні як системи, яка складається з підсистем – потенціалів різного порядку [25, с. 39]. В основу системності закладається модель ієрархії. Тобто потенціал вищого рівня складається з потенціалів нижчого рівня. А взаємний вплив потенціалів одного рівня розглядається через ресурси, які мають властивості взаємозаміни і взаємодоповнення. Перше передбачає, що зменшення або збільшення в системі одного ресурсу може бути компенсованим у певних пропорціях іншим ресурсом. Взаємодоповнення передбачає необхідність збільшення інших ресурсів за умови збільшення хоча б одного з економічних ресурсів. Далі при розгляді стратегічного потенціалу акцент робиться на економічному потенціалі, якому присвячена значна кількість публікацій з теорії потенціалу і який вважається оцінним показником.

Інший підхід за змістом багато в чому збігається з першим. Але основний акцент у ньому робиться на сутності стратегічних резервів і ресурсів підприємства. «Під стратегічним потенціалом підприємства розуміється певним чином упорядкована відповідно до стратегічних напрямів його розвитку сукупність ресурсів і резервів, яка дозволяє при їх комплексному використанні забезпечити реалізацію потенційних можливостей підприємства» [26, с. 5]. На жаль, застосування у визначенні терміну та його назві однокореневих слів (стратегічний потенціал, потенціальні можливості) не дозволяють повністю розкрити суть терміну й виділити основні його ознаки. Тобто запропоноване тлумачення не відповідає в повному обсязі вимогам щодо формування визначень [27, с. 4].

Автори праць [25, с. 46] вважають, що предметом дослідження стратегічного потенціалу є «сукупні потенційні можливості підприємства в досягненні стратегічних цілей, які мають вирішальні значення для можливостей його функціонування у визначених умовах у конкретній області». Автори цього підходу [25, 26, 28, 29, 30, 31] вважають, що термін повинен відображати характер соціально-економічних відносин і поточні специфічні умови розвитку підприємства на поточному етапі, а також містити в собі інтегровані оцінки характеристик усіх аспектів діяльності підприємства. «Стратегічний потенціал повинен характеризувати не стільки виробничі можливості, скільки інтегровані можливості підприємства досягати стратегічних цілей розвитку і максимальному задоволенню потреб споживачів шляхом раціонального використання ресурсів і при врахуванні інтересів держави, регіону, галузі та конкретного підприємства» [25, с. 47]. Важливим є той факт, що у своїх дослідженнях автори розглядали стратегічний потенціал саме з позицій окремого підприємства. Це пов'язано з тим, що в окремих публікаціях наголошується на необхідності такого підходу [32]. Але основну увагу вони приділяють загальним питанням розвитку, не розкриваючи особливостей процесів, які повинні відбуватися на підприємствах.

Залишаючись на ресурсному підході до потенціалу, у праці [25, с. 124] визначено, що «стратегічний потенціал являє собою сукупність визначеного роду ресурсів, резервів і напрямів їх застосування і визначається як науковий, технічний, інформаційний, фінансовий, виробничий, управлінський». Як бачимо, структурно і змістовно він багато в чому збігається з конкурентоспроможним потенціалом, який є більшим за кількістю структурних одиниць. При цьому всі структурні одиниці розглядаються як єдина система, у якій проявляється «...взаємодія і взаємозумовленість потенціалоутворюючих елементів» [33, с. 109].

Різниця цих потенціалів за структурою полягає у виділенні у стратегічному потенціалі таких компонентів, як наукового та технічного, а в конкурентоспроможному – інноваційного, трудового та мотиваційного. Інноваційний потенціал розглядається як наявність інноваційного наробку, який можна характеризувати як збільшення обсягу продажів, поліпшення споживчих властивостей продукції, питому вагу інноваційних перетворень [33, с. 160-161]. А науково-технічний – як запас і рівень накопичених знань у поєднанні з умовами, які забезпечують використання цих знань у цілях науково-технічного та соціально-економічного прогресу [34, 35, 36].

Існує й інше визначення, наприклад, науково-технічного потенціалу «як суми ресурсів і структур, які розташовані в регіоні та забезпечують регіону виробництво, отримання й передачу досягнень науки і техніки в практичне застосування» [37, с. 7]. А в роботі [38] стратегічний потенціал пропонується розглядати як систему взаємопов'язаних ресурсів і компетенцій та комплексу можливостей щодо їхнього ефективного використання з метою максимального задоволення потреб цільових споживачів, формування конкурентних переваг і як результат – забезпечення успішного розвитку підприємства.

На нашу думку, наведені визначення як стратегічного, так і конкурентоспроможного потенціалів не зовсім враховують ті реальні зміни та тенденції, які відбуваються як у світовій економіці, так і в цивілізації взагалі. Крім того, заявлена системність підходу до подання потенціалів поширюється тільки на рівень підприємства й не вийшла на рівень зовнішнього середовища.

Розглянемо спочатку більш детально зміни, які відбувалися в період переходу з ХХ до ХХІ століття. Такий історичний екскурс потрібен для того, щоб більш чітко розуміти сутність процесів, які визначили перехід до етапу конвергенції економіки знань та цифрової економіки. На порозі ХХІ століття з'явилося досить багато аналітичних оглядів і прогнозів, які присвячені стану розвитку різних напрямів людської діяльності. Їхні автори намагалися оцінити й переосмислити ті процеси, які будуть визначати розвиток як мінімум першої чверті ХХІ сторіччя.

У праці [39] при виборі й обґрунтуванні перспективної моделі соціально-економічного розвитку України в період глобальної трансформації була розглянута економічна та соціальна парадигма ХХІ століття. Вона розроблена на основі аналізу досить великої кількості праць, у першу чергу економістів і соціологів [39, с. 39-41]. Нова парадигма формувалася в умовах наступних тенденцій світової спільноти.

По-перше, відбувалася коеволюція різних економічних систем і послідовна поступова гомогенізація соціально-економічних форм існування сучасної цивілізації.

По-друге, створювалися гарантовані умови для нормальної життєдіяльності людини, які включали забезпечення повноцінним харчуванням і житлом, доступність охорони здоров'я і навчальної освіти, надійну підтримку соціально незахищених верств населення (старих людей, інвалідів, дітей). Створювалися також умови для максимального прояву здібностей людини, поважання його особистих свобод.

По-третє, для нової цивілізації характерним був досить відчутний перехід від індустріально-технологічного до інформаційно-технологічного способу виробництва.

По-четверте, у зв'язку з цим усе частіше виникала тенденція економічної трансформації до надзвичайно інтенсивного підсилення ролі інтелектуального потенціалу і відповідної зміни накопичення матеріально-речовинних елементів виробництва накопиченням і регулярним оновленням знань.

По-п'яте, відбувалася чітка дематеріалізація виробництва, коли більша частина ВВП індустріально розвинутих держав створювалася в так званій третій сфері, тобто у сфері послуг.

Для проблем формування стратегічного потенціалу важливим є третя та четверта тенденція. Саме вони визначають ті особливості сучасності, які пов'язані з роллю інтелектуального потенціалу та знаннями.

Ще у 1970 році Кадзума Татеїсі, засновник провідної японської фірми з виробництва електроніки «Омрон електронікс», виклав теорію подання історії людства у вигляді двох циклічних зв'язків між наукою, технологією й суспільством [40, с. 175-177]. Відповідно до цієї теорії, цивілізація пережила десять головних інноваційних зрушень, які визначали характер її розвитку. Рушійною силою цих зрушень є неухильне прагнення людства до безперервного прогресу. Після переходу від примітивного до колективного суспільства настали стадії землеробського й ремісничого суспільства. Наступні три стадії (індустріалізація, механізація й автоматизація) разом створили індустріальне суспільство, а стадії інформатики, оптимізації й автономності створили основу нового суспільства, що з середини 1990-х років почало називатися суспільством знання. Поряд з терміном «суспільство знань» у науковій літературі широко почав термін «інформаційне суспільство». Аналіз глосарія з мережі Інтернет дозволив автору праці [41] сформулювати таке визначення: «інформаційне суспільство – це концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, у якій головними продуктами виробництва є інформація та знання».

Основним документом Європейського союзу, який визначив стратегічну програму економічних і соціальних інновацій у Європі на початку XXI століття, стала Лісабонська програма [42]. Як зазначено в програмі, Європа «...повинна переглянути стратегії для більш повного прояву нового суспільства, яке орієнтовано на знання». Програма визначила нову стратегічну ціль для Європи «стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною економікою, заснованою на знаннях, в світі, здатною до сталого економічного зростання зі збільшенням числа робочих місць і більшою соціальною згуртованістю».

Аналіз основних характеристик, які використовувались для опису еволюції суспільства, показує, що на відміну від попереднього індустріального етапу розвитку в суспільстві знань об'єктом нагромадження виступають не влада, гроші й ресурси, а знання й виробнича компетентність [43]. При цьому «пересічний» громадянин виступає не працівником або клерком, а вільним професіоналом. «Найголовнішими джерелами, як відомо, є праця, капітал (у різних формах), а наприкінці XX століття роль основного джерела економічного зростання перейшла до знань» [44, с. 15].

На думку Пітера Друкера, в умовах глибоких змін «компанія повинна бути орієнтована на систематичну відмову від будь-яких укорінених звичок, шаблонів, того, до чого іноді вже звикли... Іншими словами, організація повинна бути готова до постійних змін і прагнути до них. Функція компанії – використовувати знання для реалізації мети підприємства, вкласти їх у засоби виробництва, інструменти, у товар і процес його створення, у мету організації й у самі знання. Цілковитим природним для знань є те, що вони дуже швидко змінюються, тому сьогоднішня впевненість, «залізний» факт завтра стає абсурдним» [45]. Знання стають джерелом інновацій. Як стверджував Джозеф Шумпетер, інновація – це

руйнування заради відновлення [46]. При цьому інновації вимагають планомірної відмови від сталих, зручних уявлень і методів роботи [47].

У такому суспільстві матеріальне виробництво стає вторинним стосовно виробництва інформації й знань. Аналіз розвитку світової економіки на початку XXI століття показав, що найбільш прибутковими вже в той час стали ті підприємства та галузі, які були орієнтовані на виробництво комп'ютерів і напівпровідників, лікарських засобів і медичного обладнання, засобів зв'язку та систем комунікації [48]. Їх комерційний успіх базувався більше на знаннях, нових технічних рішеннях, ніж на виробничих можливостях.

Ось деякі судження стосовно ролі знання, які дав Олвін Тоффлер, автор однієї з перших книжок, де знання розглядалися в контексті багатства та влади в суспільстві:

знання є ключова зброя в боротьбі за владу, що супроводжується появою суперсимвольної економіки [49, с. 25];

фактично знання (іноді тільки інформація або дані) можуть бути використані як заміник інших ресурсів... Знання – в принципі невичерпне – є універсальним заміником [49, с. 83];

знання «зменшує потребу в сировинних матеріалах, праці, часі, просторі й капіталі, знання стає центральним ресурсом розвиненої (передової) економіки» [49, с. 88].

На думку фінських вчених, представників однієї із країн-лідерів, де знання вже на початку XXI століття дійсно стали основним фактором виробництва, і залишаються такими сьогодні: «для гарантування економічного успіху фірми необхідно володіти відповідними знаннями й умінням добре рахувати» [50, с. 36]. Ці слова були сказані ще в 1980 році, а їх реалізація на практиці дозволила Фінляндії стати країною, у якій функціонує по-справжньому інноваційна економіка і якій вдалося зробити найбільш рішучі кроки на шляху становлення суспільства знань під час інформаційно-знаневої революції 1990-х – 2000-х років [51].

На початку XXI століття експерти ООН з програми людського розвитку довели, що Фінляндія випередила всі країни світу щодо економічно-соціальної ефективності використання високих і надвисоких технологій. Пізніше Міжнародний інститут розвитку (ІМД) та Всесвітній економічний форум (WEF) визначили, що Фінляндія вийшла на перше місце у світі за індексом глобальної конкурентоспроможності.

В основі таких успіхів лежить чітке бачення поняття «суспільство знань», з акцентом на таких його фундаментальних рисах, як:

1. Суспільство знань – це цілковито нове суспільне явище, а не «стара економіка + безліч комп'ютерів». Для фінів суспільство знань – це суспільство, де природничо-наукові знання є тією основою, з якої виростають освіта та культура. Разом із тим, знання стають провідним і незамінним фактором виробництва.

2. Конкурентоспроможність господарства під час переходу до суспільства знань має спиратися на поєднання розвитку наукового потенціалу з виробничо-технологічними можливостями.

3. Для побудови суспільства знань має зростати людський потенціал Фінляндії. Зусиллями держави в освіті та фаховій підготовці населення слід завчасно попередити явище «соціального виключення».

І сьогодні у феномені «економічного дива» Фінляндії є чому повчитися. Фінляндія залишається однією з передових країн економіки знань.

За визначенням В.Гееця, «Економіка знань (знаннєвомістка економіка) – це економіка, у якій і спеціалізовані, і повсякденні знання є джерелом зростання. При застосуванні таких знань поряд з природними ресурсами, капіталом і працею домінуючим фактором стають процеси їх нагромадження та використання, у результаті чого постійно зростає конкурентоспроможність економіки. В економіці знань визначальним є інтелектуальний потенціал суспільства, на який вона спирається і який становить сукупність повсякденних і

спеціалізованих (наукових) знань, що нагромаджені у свідомості людей і матеріалізовані в технологічних способах виробництва. Інтелектуальний потенціал суспільства виконує одночасно декілька функцій. Одна з них пов'язана з кваліфікацією та професійною підготовкою населення до продуктивної діяльності. Інша – з розвитком творчих навичок, і в тому числі теоретичного мислення» [52]. Але, економіка знань, як і будь-який інший тип економіки, має і негативні наслідки. В першу чергу вони стосуються потенційних загроз економічній безпеці сучасних підприємств [53].

Зміна ролі знання в економічній діяльності вплинула й на основні підходи до управління, зокрема стратегічного. А це, у свою чергу, вимагає перегляду суті певних понять і насамперед такого, як «стратегічний потенціал». Сьогодні знання вже розглядаються як основний стратегічний актив компанії [54]. Найважливішою рисою таких активів є те, що для них не повинно бути заміників; їх буде складно відтворити або скопіювати; вони рідко зустрічатися серед конкурентів. Носіями знань є люди, і цінність накопичених ними знань і досвіду конвертується насамкінець у прибуток компанії. Тому виникає питання створення стратегічних знань компанії як організаційного знання, ґрунтованого на знанні кожного працівника компанії [55]. Тобто мова йде про знання, які не лише дозволяють сформулювати місію компанії, що відбиває її позиціонування, але й відповідають найважливішим рисам стратегічного активу.

Сучасна практика управління свідчить про доцільність в епоху економіки знань перехід на концепцію організації, що навчається, основний зміст якої полягає в розширенні здатності створювати власне майбутнє [56, с. 37]. «... організація, що навчається, прагне до перетворення навчання в центральну, а не випадково організовану діяльність» [11, с. 179].

Для України така постановка питання для підприємств є досить новою. В літературі практично відсутні науково розроблені моделі проектів переходу до організації, що навчається. На практиці це не дозволяє реалізовувати такі проекти в повному обсязі щодо поставлених цілей.

Організації, що навчаються, являють собою повноцінне втілення на практиці школи навчання – однієї з десяти наукових шкіл, які відрізняються баченням їх прихильників до процесів формування стратегій [11, с. 13]. Ключовими моментами школи навчання є такі [11, с. 149-153]. Школа ґрунтується не стільки на приписах, скільки на описах. Школа розглядає процеси не формування організаційних стратегій, а процеси їх формування. Школа вважає, що суттєві зміни стратегічного напрямку дуже рідко відбуваються на основі формальних планових зусиль менеджерів вищої ланки. А щоб дійти до джерел стратегії, необхідно рухатися не донизу, а навпаки. Школа розглядає формування й впровадження стратегії як єдиний континуум. Тому постійна інтеграція інкрементальних (малих, але безперервних) процесів, що плінуть одночасно, формування стратегії та її реалізація є суттю мистецтва ефективного стратегічного управління. Школа стверджує, що навчання є джерелом стратегічних ініціатив і може бути важливішою за будь-який формальний аналіз.

Переконливі докази в необхідності переходу до конкуренції постійного навчання подано П. Сенге в праці «Танець змін» [57]. На прикладі порівняння розвитку біологічних та економічних систем він показав, що нереалізованість потенціалу розвитку організації обмежена здатністю колективу до навчання [57, с. 9]. «І поки часткою стратегії змін не стане програма розширення здатності людей до навчання, жодна реформа не буде працювати на повну силу. ...Розвиток здатності до навчання, який проходить у робочих групах та орієнтований на цілі реального бізнесу, може стати найпотужнішим каталізатором зростання. Саме так будувалися програми створення організацій, що навчаються за останні 20 років».

Існує багато версій тлумачень поняття «стратегія», як і поняття «місія» [58, с. 77-79]. Вони були розроблені в різні часи та в різних соціально-економічних

умовах. Але для сучасного етапу розвитку основне завдання, яке повинно вирішувати стратегія, полягає у впровадженні інновацій та змін на підприємстві. В першу чергу, вона повинна базуватися на знаннях, і тільки після того враховувати розподіл ресурсів, внутрішню координацію праці та передбачення майбутніх змін у діяльності.

Кожна стратегія, кожна система управління, кожний процес її реалізації є унікальним ноу-хау, яке діє в конкретних обставинах і змінюється разом зі зміною обставин [59]. Тому спроба «скопіювати чужі процеси» явно приречена на провал.

Такий підхід змінює і традиційні процеси розробки стратегії. «Громіздке та детальне планування повинно поступитися місцем стратегії, у якій поєднується мінімум планування та максимум адаптації» [59, с. XIV]. Такий висновок автори праці зробили на основі аналізу діяльності організацій і підприємств, які протягом останніх 20 років пробивалися вперед і продовжують пробиватися, при цьому залишаючись лідерами. Ці компанії трансформувалися у наукові, інтелектуальні організації, впровадили нові товари та послуги, запровадили нові системи загального управління якістю, безперервного поліпшення, що піддається виміру. Але ці організації діяли на межі хаосу (edge of chaos). Вони постійно докладали зусилля до адаптації під постійною загрозою виникнення нових можливостей до зміни ситуації. А адаптація була можлива лише тому, що як стратегічний актив підприємства використовували організаційні знання. При цьому під стратегічними розуміли такі активи й спроможності фірми, які забезпечують компанію стійкою конкурентною перевагою і які складаються з перевершених активів відмітних спроможностей [60].

Наведені факти є тим родючим ґрунтом, розуміння особливостей якого дає можливість знайти відповіді на ряд головних питань сьогодення, які стають перед будь-якою СЕС. Це питання відносно того, що потрібно робити сьогодні у невизначеному майбутньому, межі якого постійно розширюються завдяки новим непередбаченим можливостям, які надають продукти четвертої технологічної революції? Які для цього потрібні ресурси? Які особливості таких ресурсів? Такі питання є нетривіальними і виникають, виходячи з особливостей такого стану, в якому знаходиться цивілізація. Його можна визначити як конвергенційний перехід від Industry 4.0 до Soliety 5.0 [60]. Soliety 5.0 розглядає як суперінтелектуальний соціум в цілому з оптимізованими ресурсами через інтеграцію фізичного та кіберпростору [61], інтеграцію інтернету знань та інтернету речей [62]. Але, ми вважаємо, що інтеграція не враховує у потрібній мірі зміст терміну «соціум» як людську спільність, а приділяє більш уваги комунікаційній компоненті соціума. Тому, на наш погляд, має відбуватися конвергенція за рахунок нівелювання бар'єрів між компонентами раціо-емоціо-інтуїцію та трансціо. Ці чотири компоненти є інваріантами будь-якої СЕС. Одна з моделей, яка розкриває сутність інваріанти, є японська модель п'яти стін [61]. Це стіни міністерств та відомств, законодавчої системи, технологій, людських ресурсів та прийняття суспільством. Проте японська модель передбачає руйнування цих стін. Ці стіни представляють особистості. Їх руйнувати не є природним та оптимальним рішенням. А процес зближення, сходження (у різному сенсі) більш підходить для досягнення поставленої мети: «у Soliety 5.0 людина повинна бути щасливою» [60].

Період від Industry 4.0 до Soliety 5.0, на нашу думку, можна визначити як перетворення простору життєдіяльності планети Земля. В термінах масштабної гармонії всесвіту [63], центр макросвіту Землі, який визначається окремими особами як первинними СЕС, стає більш однорідним середовищем. Це відбувається завдяки поєднанню в будь-якій точці фізичного та кібернетичного просторів засобами єдиного простору цифрового зв'язку. Але, у такому просторі на рівні мегасвіту Землі (соціумів) все яскравіше проявляються властивості дизруптивності. Саме одночасний прояв макро-однорідності з мега-

дизруптивністю Земляного простору є причиною НЕВИЗНАЧЕНОСТІ нашого майбутнього.

Невизначеність у формуванні системних тенденцій не ставить під сумнів того, що відбуваються корінні перетворення існуючих економічних, духовних, суспільних та політичних аспектів нашої життєдіяльності. Саме від тенденцій залежить поворот вектору розвитку або в бік використання великих можливостей, або прояву потенційних небезпечностей єдиного цифрового-фізичного-кібернетичного простору.

Незалежно від масштабу СЕС, вектор її руху має дизруптивну властивість. І як вважає Клаус Шваб, вирішення проблеми забезпечення благополучного розвитку (в бік використання великих можливостей) сьогодні залежить від нашої можливості мобілізувати нашу колективну МУДРІСТЬ умів, сердець і душі [64]. Саме мудрість, а не знання. Як було доведено у [65, 66] мудрість, на відміну від прикладних та наукових знань, не має контекстної залежності, не підлягає формалізації і забезпечує глибину одночасного розуміння цілісності у різноманітті та різноманіття у цілісності.

Тому можна стверджувати, що стратегічний потенціал будь-якої СЕС визначається її мудрістю. Незважаючи на неможливість формалізації мудрості, зробимо цю спробу, використавши для цього методи якісної математики. Скористуємося чотирьох-елементною моделлю системи [67] та розумінням того, що цілісній СЕС властиві якості раціо-емоціо-інтуїціо-трансціо [68]. Саме цілісність перерахованих якостей дозволяє СЕС сприймати безпеку/небезпеку через відчуття гармонії/дисгармонії. На рис. 3 представлена така модель, в якій компоненти змістовно відповідають чотирьом типам інтелекту, які виділив Клаус Шваб. Він вважає, що саме за рахунок розвитку та застосуванню цих чотирьох типів інтелекту (контекстуального (розум), емоційного (серце), натхненного (душа) та фізичного (тіло)) можливо скорегувати, сформувати та приборкати дизруптивні сили, які з'являються протягом розвитку та впровадження нових технологій промислової революції Industry 4.0.

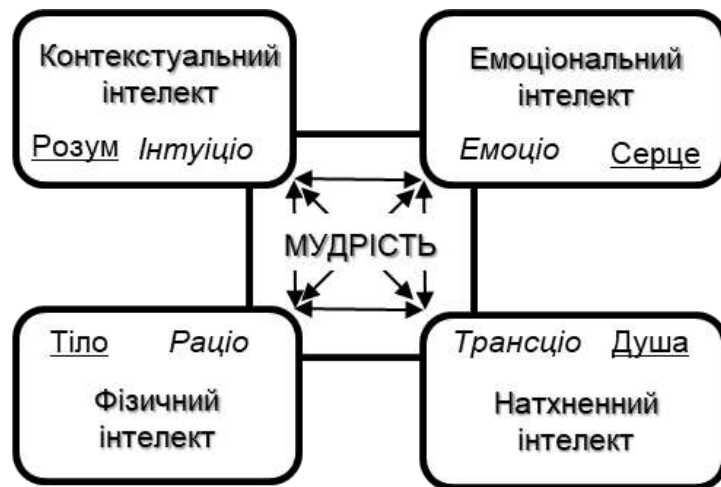


Рис. 3. Системна модель стратегічного потенціалу в конвергенції економіки знань та цифрової економіки

Виходячи з наведених суджень, у нульовому наближенні дамо визначення стратегічному потенціалу СЕС для сучасного періоду розвитку цивілізації. Стратегічний потенціал – це властивість СЕС проявляти мудрість при створенні та реалізації в повній мірі можливостей складних та взаємопов'язаних новітніх

радикальних технологій для створення нового безпечного середовища життєдіяльності для будь-якої існуючої на Землі СЕС і усіх СЕС, які будуть існувати у майбутньому.

Враховуючи, що радикальні технології, в першу чергу, впливають на економічну складову життєдіяльності, то стратегічний потенціал потрібно розглядати як фактор забезпечення економічної безпеки будь-якої СЕС.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Сучасний етап розвитку цивілізації та темпи його змін визначаються основним принципом промислової революції Industry 4.0 (створення складних виробничих ланцюжків за допомогою інтелектуальних систем, які можуть впливати один на одного), а також динамічним проявом Society 5.0, яке є природною реакцією на потребу покупця індивідуально налаштувати механізми саме під його конкретні вимоги. «Кастомізація» налаштувань вже сьогодні стає важливим фактором для сучасних споживачів, що зробить «співпрацю» людей і машин значно більш продуктивною. Відбувається зміна таких базових понять як «праця», «робоче місце», «продуктивність». В таких умовах працівники отримують свободу в управлінні власним «людським капіталом», тобто професійними навичками, кваліфікацією, компетентністю, здібностями. На передній план виступають такі риси особистості, як її контекстуальний, емоційний, натхненний та фізичний інтелект. Цілісно ці інтелекти характеризують мудрість особистості, під якою в широкому сенсі слід розуміти будь-яку соціально-економічну систему. Тому у сучасному суспільстві економічна безпека соціально-економічної системи буде визначатися її мудрістю, яка є стратегічним потенціалом сучасної соціально-економічної системи. В управлінні термін «мудрість» не має ще достатньо обґрунтованого визначення. Але, на нашу думку, його потрібно досліджувати в рамках термосистеми, в якій присутні такі терміни, як «гармонія», «хаос», «порядок», «раціо-емоціо-інтуїціо-трансціо», «масштаб», «система» та ін. Наведені терміни змістовно поєднує той факт, що вони відображають різні контексти суб'єктивного, інтуїтивного цільового відчуття спостерігачем внутрішньої структури процесу, що досліджується [69].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лепский В. Е. Методологический и философский анализ развития проблематики управления. – М.: Когито-Центр, 2019. – 340 с. – Режим доступа : <https://iphras.ru/uplfile/root/books/2019/Lepskiy2019.pdf>.
2. Краснова В.В. Стратегический потенциал предприятия как экономическая категория / В.В. Краснова, Ю.В. Завгородняя // Вестник Донецкого национального университета. № 2. – 2018. –С.98-103.
3. Шеверя М. Ю. Стратегічний потенціал: підходи до визначення / М. Ю. Шеверя, Ю. І. Ревть // Торівля, комерція, підприємництво. - 2015. - Вип. 18. - С. 76-79. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Torg_2015_18_17.
4. Стратегічний потенціал економічної системи: інноваційні та інституціональні механізми його активізації [Текст]: монографія /Міклова В.П., Шандор Ф.Ф., Кубіній Н.Ю., Мошак С.М., Шеверя М.Ю., Кубіній В.В. – Ужгород, 2014. – 420 стр.. – Режим доступу : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18398/1/Монография2.pdf>.
5. Дробышевская Л. Н. Развитие экономики знаний россии в эпоху цифровых трансформаций / Л. Н. Дробышевская, Е.Д. Попова // Креативная экономика. 2018. №4. – С.429 - 446. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-ekonomiki-znaniy-rossii-v-epohu-tsfrovyyh-transformatsiy>.
6. Ешугова С. К. Фрактальные методы в управлении развитием предприятий агропромышленного комплекса / С. К. Ешугова // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. 2012. №2. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/fraktalnye-metody-v-upravlenii-razvitiem-predpriyatiy-agropromyshlennogo-kompleksa>.

31. Сущенко Е.А. Формирование стратегического потенциала предприятия в условиях априорноагрессивной внешней среды // Прометей. Региональный сб. науч. трудов по экономике. Вып. 3(9). – Донецк: ООО “Юго-Восток, Лтд”, 2002. – С. 152-162.
32. Цвиличко А. Сохранение и приумножение производственного потенциала страны // Экономист. – 1996. – №7. – С. 21-26.
33. Воронкова А.Э. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация. – Луганск: ВНУ им. В. Даля, 2004. – 320 с.
34. Рубцов С.В. Целевое управление в корпорациях. Управление изменениями. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 263 с.
35. Гольдштейн Г.Я. Стратегические аспекты управления НИОКР: Монография. – Таганрог: ТРТУ, 2000. – 235 с.
36. Структурные сдвиги в производственном потенциале / Н.И. Иванов, Е.В. Левина, В.А. Михальская и др. – К.: Наукова думка, 1993. – 220 с.
37. Дорофиенко В.В., Колосюк В.П. Менеджмент научно-технической деятельности: Учеб. пособие. – Харьков: Основа, 1999. – 153 с.
38. Павлова В. А. Управління стратегічним потенціалом успіху підприємства / В. А. Павлова, Н. В. Потупало // Європейський вектор економічного розвитку. - 2015. - № 2. - С. 166-176. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ever_2015_2_17.
39. Долгосрочный прогноз социально-экономического развития Украины / И.В. Кононенко, В.Л. Лисницкий, А.С. Пономарев, В.И. Алехин / Под общ. ред. И.В. Кононенко. – Харьков: Хартия, 1999. – 176 с.
40. Татеиси Кадзума. Вечный дух предпринимательства. К.: Укрзакордонвидасервис, 1992. – 204 с.
41. Журавлева Т.Ю. Об определении информационного общества // Материалы 6-ой Международной конференции “Информационное общество. Интеллектуальная обработка информации. Информационные технологии” (НТИ-2002). – Москва: ВИНТИ, 2002. – С. 143-144.
42. Lisbon european council 23 and 24 march 2000. – Brussels, 2000. – Access mode : https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.
43. Корсак К., Корсак С. Освіта, наука, економіка й економіка знань // Науковий світ. – 2004.– № 5. – С. 2-4.
44. Дорофиенко В.В. Колосюк В.П. Инновационный менеджмент и научно-техническая деятельность: Учебное пособие. – Донецк: МПП “ВІК”, 2001. – 409 с.
45. Друкер П. Управління у час глибоких змін // Синергія. – 2001. – № 1. – С. 3-7.
46. Наврузов Ю. Де закінчується асфальт? // Синергія. – 2001. – № 1. – С. 17-22.
47. Ватсон Г. Потребители, конкуренты и однородное качество // Качество в XXI веке. Роль качества в обеспечении конкурентоспособности и устойчивого развития. – М.: РИА “Стандарты и качество”, 2005. – С. 35-64.
48. Цлаф В. Стратегический капитал // Менеджмент и менеджер. – 2003. – №9. – С. 11-16.
49. Alvin Toffler. Power shift. Knowledge, wealth and violence at the edge of the 21st century. – New York: Bantam book, 1990. – 619 p.
50. Управление по результатам / Под. ред. Я.А. Лейманна. – М.: Прогресс, 1993. – 320 с.
51. Каленюк І., Корсак К. Фінляндія – лідер у становленні суспільства знань та інноваційної економіки XXI століття // Віща школа. – 2004. – №2-3. – С. 87-95.
52. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка України. – 2004. – №4. – С. 4-14.
53. Россошанська О.В. Економіка знань як середовище та джерело потенційних загроз економічній безпеці сучасних підприємств / О.В. Россошанська // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2016. – №3(59). – С. 121–139.
54. Бодрышев С. Управление организационным знанием как стратегическим активом. – Режим доступа : http://www.cfin.ru/management/strategy/knowledge_assets.html.
55. Стоунхаус Дж. Управление организационным знанием // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – №1. – С.
56. Сенге П. Пятая дисциплина: искусство и практика самообучающейся организации. – М.: ЗАО “Олимп-Бизнес”, 2003. – 408 с.
57. Сенге П., Клейнер А., Робертс М. Танец перемен: новые проблемы самообучающихся организаций. – М.: ЗАО “Олимп-Бизнес”, 2003. – 624 с.

58. Сумцов В.Г., Петров П.Ю. Стратегічне управління підприємницькою діяльністю: Навч. посібник. – Луганськ: СЛУ ім. В. Даля, 2004. – 448 с.
59. Рубинштейн М.Ф. Интеллектуальная организация. Привнеси будущее в настоящее и преврати творческие идеи в бизнес-решения: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 192 с.
60. Уэмура Н. Общество 5.0: взгляд Mitsubishi Electric / Н. Уэмура // Экономические стратегии Т. 19. - № 4 (146). – 2017. - С. 122-131. – Режим доступа: <http://www.inesnet.ru/article/obshhestvo-5-0-vzglyad-mitsubishi-electric/>.
61. От Индустрии 4.0 к Обществу 5.0: план социальных преобразований в Японии . – Режим доступа: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0-society-5-0/>.
62. Евгеньев, Г.Б. Индустрия 5.0 как интеграция Интернета знаний и Интернета вещей / Г.Б. Евгеньев // Онтология проектирования. – 2019. – Т.9, №1(31). – С.7-23. – DOI: 10.18287/22239537-2019-9-1-7-23.
63. Сухонос С.И. Масштабная гармония вселенной / С.И. Сухонос. – М.: Новый центр, 2002. - 253 с.
64. Шваб К. Четвертая промышленная революция : перевод с английского / Клаус Шваб. – М.: Издательство “Э”, 2017. – 208 с.
65. Рач В.А. Проектная деятельность в условиях глобализации и экономики знаний/ В.А. Рач // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. – Луганськ: вид-во СЛУ ім. В.Даля, – 2004. – № 2(10). – С.55-62.
66. Рач В.А. Проектная деятельность в современных условиях / В.А. Рач // Корпоративные системы. - №5. – 2004. – С.11-14.
67. Россошанская О.В. Особенности планирования проектов на основе системной модели / О.В. Россошанская // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. – Луганськ: вид-во СЛУ ім. В.Даля, 2000. – № 1(1). – С. 57-62.
68. Рач В. А. Гармоничный подход к управлению хаосом и порядком в проектах развития / В.А. Рач, Е.М. Медведева, О.В. Россошанская / Управління проектами розвитку суспільства. Тема «Управління проектами в умовах очікування глобальних змін» : тези доповідей XVI міжнар. конф., Київ, 17-18 травня 2019 р. – Київ: КНУБА, 2019. – С. 194-197.
69. Rach, V., Rossoshanska, O., Medvedieva, O., & Yevdokymova, A. (2019). System Modeling of Development of Innovative Project-Oriented Enterprises. Marketing and Management of Innovations, 1, 105-131. <http://doi.org/10.21272/mmi.2019.1-09>.

Рецензент статті
д.т.н., проф. Бушуєв С.Д.

Стаття рекомендована до
публікації 19.06.2019 р.